

Από τη «νήα» στο «ναό»

διαπλέοντας τον «Αρχαιοελληνικό Μεσαίωνα» με την βοήθεια δύο λέξεων και μερικών αρχαιολογικών ευρημάτων¹

Από τον ΒΑΓΓΕΛΗ Δ. ΠΑΝΤΑΖΗ

Η λέξη «ναός» δεν υπήρχε στην ελληνική γλώσσα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, όπως τουλάχιστον μαρτυρούν οι ευρεθείσες πινακίδες της γραμμικής γραφής Β.² Το ενδιαίτημα των θεών και τόπος λατρείας τους λεγόταν τότε «ιερόν»³ και «ἔδος».⁴ Ερώτημα ανακύπτει μόνο για το αν οι λέξεις *na-u-do-mo* («ναυδόμος») των πινακίδων KN U 738, PY Na 568 και PY Vn 865 και *ka-ko na-wi-jo* («ναύιος χαλκός») της πινακίδας PY Jn 829.3 σχετίζονται με «νήες» ή με «ναούς». Οι απόψεις των ειδικών διίστανται και για τις δύο περιπτώσεις.⁵ Όπως όμως έχουμε δείξει αλλού,⁶ η υπόθεση πως η λέξη «ναός» υπόκειται ως πρώτο συνθετικό του επιθέτου *na-wi-jo*, δεν ευσταθεί: ο συγκεκριμένος χαλκός δεν προερχόταν από ιερά και σίγουρα δεν προοριζόταν για ιερά· αποτελούνταν από ποικίλα χάλκινα αντικείμενα που είχαν συνάξει από τον λαό οι περιφερειακοί αξιωματούχοι εν όψει επικείμενης εισβολής, προκειμένου, όπως ρητά αναφέρεται, να κατασκευαστούν από αυτά αιχμές όπλων. Η πραγματική έννοια της λέξης «ναύιος» ήταν ο «καραβίσκος», ο «παπορίσιος», όπως θα λέγαμε σήμερα, και χαρακτήριζε τον χύμα χαλκό, σαν κι αυτόν που έφερναν τα καράβια από την χαλκοπαραγωγό Κύπρο. Και το επαγγελματικό *na-u-do-mo* («ναυδόμος») κατά πάσα πιθανότητα αναφερόταν σε ναυπηγούς και όχι σε «ναυδόμους», όχι μόνο γιατί αυτό δείχνει πιο αβίαστα η μορφή της λέξης αλλά και γιατί, στα πολεμικά πλαίσια στα οποία καταγράφονται οι συγκεκριμένοι επαγγελματίες, εκείνο που επέιγε ήταν η επισκευή και κατασκευή καραβιών, όχι ναών.

Για πρώτη φορά στην ελληνική γλώσσα και ως «ἄπαξ» λεγόμενον» η λέξη «νήος» (= «ναός») αναφέρεται στον στίχο Α 39 της *Ιλιάδας*, τον οποίο θα εξετάσουμε αναλυτικά πιο κάτω. Τίθεται, λοιπόν το ερώτημα: πότε και πώς προέκυψε η λέξη «ναός»; γιατί στα ομηρικά έπη, που

τόσες αναφορές κάνουν στους θεούς και τις ἑδρες τους απαντάται μόνο μία φορά;

Για τους λόγους που αναπτύσσονται στη συνέχεια, πιστεύουμε πως η λέξη προέκυψε μετά την κατάρρευση του μυκηναϊκού κόσμου από τον τρόπο ζωής αλλά και ταφής των «Λαών της Θάλασσας»,⁷ οι οποίοι, κατά την έκπληκτη έκφραση του τελευταίου ανώτατου άρχοντα των Χετταίων, «κατοικούν στα καράβια τους».⁸ Αυτοί ήταν που εγκαινίασαν τις συνθήκες για τον χαρακτηριστικά παραθαλάσσιο πολιτισμό της ελληνικής αρχαιότητας.

Τα εδραία καθεστώτα της Εποχής του Χαλκού, μεταξύ των οποίων και τα μυκηναϊκά κατέρρευσαν το ένα μετά το άλλο σαν τραπουλόχαρτα στο πέρασμα από τον 13ο στον 12ο αιώνα π.Χ. Όποια και να είναι η αιτία που τα έκανε ετοιμόρροπα –λιμοί, λοιμοί, σεισμοί, εσωτερικές συγκρούσεις, εξουθενωτικοί μεταξύ τους πόλεμοι, εισβολές, αλλαγές οπλισμού και τεχνικών πολέμου που έφεραν στην επιφάνεια κατώτερες κοινωνικές δυνάμεις, γήρανση και ακαμψία που δεν τους επέτρεπε την προσαρμογή στις εκάστοτε προκλήσεις κ.ά– κάποια συγκεκριμένη τελική ώθηση ήταν εκείνη που, λειτουργώντας σαν «το τελευταίο στάχυ που τσακίζει τη ράχη της γκαμήλας», τα ώρτισε σε ερείπια. Αποσπασματικά κείμενα εκείνης της εποχής αποκαλύπτουν τα χέρια που έδωσαν την ώθηση αυτή: ανήκαν στους «Λαούς της Θάλασσας», όπως τους ονομάζουν σύγχρονες αιγυπτιακές επιγραφές. Στα τέλη του 13ου αιώνα π.Χ., τυχοδιώκτες «απ' όλα τα νησιά», πολυεθνικές κομπανίες κουρσάρων μεταξύ των οποίων Αχαιοί και Λύκιοι, σαρώνουν όλες τις παράκτιες χώρες της ανατολικής Μεσογείου πριν ξεσπάσουν στις ακτές της Αιγύπτου, της οποίας το καθεστώς καταφέρνει να περισωθεί βαριά τραυματισμένο. Η παρουσία των τυχοδιωκτών αυτών είναι ήδη έντονη στα τελευταία κείμενα –κραυγές επιθανάτιας αγω-

νίας– των ηγετών της Χάττι, της Αλασίγια (Κύπρου) και της Ουγκαρίτ, πριν τους καταπεί το σκοτάδι του επερχόμενου «μεσαίωνα». Τι να ήταν όμως αυτό που έθεσε σε κίνηση τον ετερόκλητο εσμό των «Λαών της Θάλασσας»;

Τα καθεστώτα της Εποχής του Χαλκού αν και εδραία στήριζαν την ευμάρειά τους σε ένα σύστημα ανταλλαγών που διεκπεραιώναν εντεταλμένοι ναυτικοί. Οι Μυκηναίοι, λόγω της στενής σχέσης τους με την θάλασσα, είχαν και δικό τους ναυτικό, που συχνά το αξιοποιούσαν και για επιθέσεις στα μικρασιατικά παράλια. Το πολεμικό ναυτικό των Χετταίων ήταν μισθοφορικό και επανδρωνόταν από Λύκιους, έναν λαό ατίθασο που διεκδικούσε διαρκώς την αυτονομία του. Γενικότερα, οι ναυτικοί είναι από τις συνθήκες της ζωής τους ανυπότακτοι και αμφίβολης νομιμοφροσύνης, γνωρίζοντας πως μόλις ξανοιχτούν στο πέλαγος είναι δύσκολο να τους αδράξει το χέρι του εργοδότη τους. Κατά τα τέλη της Εποχής του Χαλκού αλλαγές στην κατασκευή των πλοίων με έμφαση στην πολεμική τους χρήση⁹ κατέστησαν ολοένα και πιο βαρύνοντα ρόλο τους. Οι συνθήκες είχαν ωριμάσει για να βγουν τα θαλασσινά τέξνια από το μπουκάλι των εδραίων εξουσιών. Σε μια εποχή οικονομικής δυσπραγίας των εργοδοτών τους, συνειδητοποιώντας πως οι ίδιοι μπορούν να αρπάξουν περισσότερα απ' όσα ήταν σε θέση να τους δώσουν εκείνοι ως αμοιβή, αποφασίζουν να μη σκοτώνονται πια προς όφελος τρίτων, συμπηγνούν μεταξύ τους κομπανίες και αρχίζουν τα γιουρούσια εναντίον και των πρώην αφεντικών τους, κόβοντας τις θαλάσσιες μεταξύ τους ανταλλαγές και καταδικάζοντάς τα καθεστώτα τους σε ασφυξία. Μετά την πτώση των καθεστώτων της Εποχής του Χαλκού, ήσαν αυτές οι αδέσποτες κομπανίες πειρατών που αλώνιζαν για αιώνες τα πελάγη.

Πρωταγωνιστικό ρόλο στο συνονθύλευμα των «Λαών της Θάλασσας» διαδραμάτισαν οι ναυτικοί του Αι-

γαίου και οι σκληροτράχηλοι Λύκιοι. Το ότι το ελληνοφώνο στοιχείο ήταν το πιο πολυάριθμο μεταξύ τους και το ότι αυτό ήταν που πήρε την πρωτοβουλία των κινήσεων, ήταν ο λόγος που η ελληνική γλώσσα έγινε η «αργκό» του ναυτικού αυτού πολυεθνικού αμαλγάματος, από το οποίο θα ξεπηδούσε ο παραλιακός κλασικός πολιτισμός. Οι περιπέτειες, τα πάθια και τα κατορθώματα των «Λαών της Θάλασσας» τραγουδούνταν στην ελληνική γλώσσα, και σ' αυτήν ήταν φυσικό να τραγουδηθεί και η εκστρατεία Αχαιών, Δαναών, Αργείων και Μυρμιδόνων στην Τροία, η οποία (όσο φανταστική και να είναι και όσα παλαιότερα αφηγηματικά στοιχεία και να περιέχει) θα πρέπει να τοποθετηθεί στις ιστορικές συνθήκες του «αρχαιοελληνικού Μεσαίωνα». Τα ομηρικά έπη θα πρέπει να κατανοηθούν ως κορυφαίες σάγκες των εξελληνισμένων και σε μεγάλο βαθμό πια καταλαγιασμένων σε παραλιακές ζώνες «Λαών της Θάλασσας».

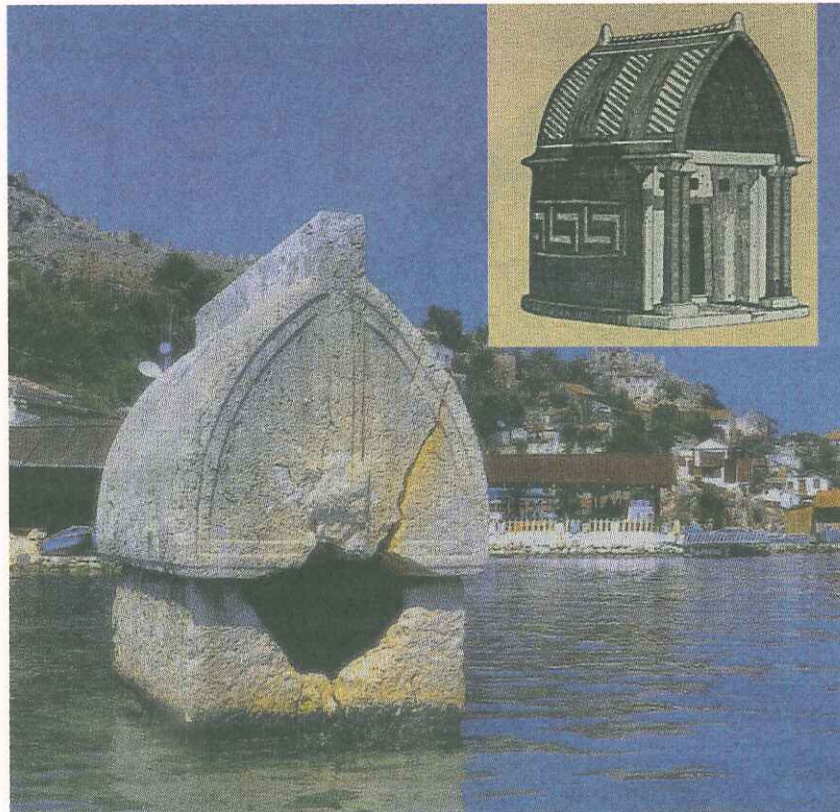
Βεβαίως, το κάθε εθνοτικό στοιχείο που συμμετείχε σ' αυτές τις γλωσσικά εξελληνισμένες κομπανίες, κουρσάρων/πειρατών αρχικά και εμπόρων αργότερα, συνεισέφερε μέρος της δικής τους κληρονομιάς. Οι Λύκιοι ναυτικοί, π.χ., συνεισέφεραν την λατρεία του Απόλλωνα –Απαλιούνας, στα χεττιτικά κείμενα– ο οποίος δεν μαρτυρείται στον ελληνικό χώρο κατά μυκηναϊκή εποχή και στην καλύτερη περίπτωση θα ήταν τότε ακόμη περιθωριακός. Με την μαζική ένταξή τους στον ελληνοφώνο κορμό, ο Λύκιος Απόλλων έγινε ο κατεξοχήν θεός των Ελλήνων ναυτικών και ως εκ τούτου «ἀρχηγέτης» θεός του ελληνικού αποικισμού.¹⁰ Τα χαρακτηριστικά της λατρείας του, που ήταν κεντρική τόσο στην Δήλο (αλλοτινό κουρσάρικο αγκυροβόλι) όσο και στους Δελφούς (απ' όπου δινόταν η ευλογία για κάθε αποικιστικό απόπλο), μεταδόθηκαν στις λατρείες ολόκληρου του ελληνικού πανθέου.

Το ιστορικό σκιαγράφημα που

προηγήθηκε μας επιτρέπει να ρίξουμε μια βαθύτερη ματιά στα σκοτεινά νερά της ετυμολογίας. Είναι άραγε συμπτωματική και μόνον εξωτερική η ομοιότητα των λέξεων «ναῦς», «ναός», «ναίω» και «ναιετάω» (=κατοικώ), αλλά και των εκδοχών και παραγώγων τους, με την ρίζα «νε-», όπως π.χ. «νεώς» (= αττικ. ο ναός), (ο) «νεών» / (το) «νεώριον», «νεωκόρος», «νεώσοικος», και προ πάντων «νεωποιός» (= ο «κατασκευαστής ναών» αλλά και ο «κατασκευαστής караβιών»¹¹); Νομίζω πως όχι.¹²

Το γεγονός ότι οι Λαοί της Θάλασσας «κατοικούσαν στα καράβια τους» και σ' αυτά αναπόφευκτα τελούσαν τις περισσότερες από τις αναγκαίες για την ευόδωση των επιχειρησεών τους ιεροπραξίες, δείχνει ότι τουλάχιστον στην περίπτωση τους *πλεούμενο, κατοικία και ιερὸν συνέπιπταν, πράγμα που θα μπορούσε να οδηγήσει στην ἀντίληψη των ἀντιστοιχιῶν ὄρων ἀπὸ τὴν ἴδια γλωσσικὴ πηγή*. Δεν μπορεί να είναι τυχαίο το ότι το ρήμα «ναίω», συγγενές του ουσιαστικού «ναός», σημαίνει και «κατοικώ» και «μετοικώ» - μια διαδικασία που στην αρχαία Ελλάδα γινόταν σχεδόν αποκλειστικά με καράβια. «Ἀλιναίεται» θα μπορούσαν να ονομαστούν οι ναυτικοί αυτοί, ὄρο που ο Βακχυλίδης χρησιμοποιεί για τα δελφίνα.¹³ «Μεταναιέτας» ονόμαζε ο Ησίοδος (*Θεογ.* 401) εκείνους που έχουν μεταναστεύσει μόλις αλλού -λέξι που, όπως και η λ. «μετανάστης», ανάγεται στο ίδιο ζωτικό και νοηματικό πλέγμα. Τα «ναίω» και «ναιετάω», συνεπώς, αρχικά θα πρέπει να σήμαιναν «μένω στην νῆα» ή «κάνω ένα τόπο αγκυροβόλι του караβιου μου».

Από πολλές απόψεις οι Βίκιγκς μοιάζουν να επαναλαμβάνουν με διαφορά αιώνων την ιστορία των Λαών της Θάλασσας και των διαδόχων τους αρχαίων Ελλήνων ποντοπόρων και αποικιστών. Ο τρόπος της δικής τους ζωής συνεπώς, μας βοηθάει να καλύψουμε μερικά από τα κενά που έχουμε για τον τρόπο ζωής εκείνων. Όταν, π.χ., ο χειμώνας ανάγκαζε τους περιπλανώμενους Βίκιγκς να αράξουν σε ένα μέρος μέχρι να ξανάρθει η καλοκαιρία, το καλύτερο που είχαν να κάνουν και για τον εαυτό τους και για το καράβι τους ήταν να το τραβήξουν σε ασφαλές σημείο της στεριάς, να το γυρίσουν «μπρούμπα» ώστε να μην κρατάει νερά και σαπίζει, και κάτω απ' αυτό μετατρέποντάς το σε στέγη να εξασφαλίσουν προστασία για τους ίδιους, τις προ-

Αντιπαραβολή λυκιάου τάφου με ομοίωμα ναού ή οικίας από το Ηραίο της Περαχώρας - Εθν. Μουσείο.

μήθειες και τα σύνεργά τους.¹⁴ Έχτιζαν, λοιπόν, μια πέτρινη βάση πάνω στην οποία στήριζαν την αναποδογυρισμένη βάρκα σαν καπάκι, κρατώντας έτσι την ίδια ασφαλή και στεγνή και δημιουργώντας ταυτόχρονα έναν κλειστό χώρο για την δική τους χειμέρια διαμονή. Όταν περνούσε ο χειμώνας, σήκωναν το караβίσιο καβούκι τους από την κυκλωτερή πέτρινη βάση του, το γύριζαν ξανά «ανάσκελα», το έσερναν στη θάλασσα και σάλπαραν για άλλους τόπους και νέες περιπέτειες. Αν κάποιος εν τω μεταξύ πέθαινε, συνήθως θαβόταν μέσα στην ανοιχτή βάρκα του, που τον συνόδευε στο αιώνιο ταξίδι του,¹⁵ αν και δεν λείπουν και οι ταφές κάτω από αναποδογυρισμένες βάρκες, ιδίως στη Νορβηγία,¹⁶ συμβολισμός της οριστικής απόσυρσης και ταυτόχρονα του ταξιδιού στον ανεστραμμένο Κάτω Κόσμο. Έτσι έθαβαν τους νεκρούς τους πριν 4.000 χρόνια ακόμη και πρώην θαλασσινοί ή ποτάμιοι πληθυσμοί ευρωπαϊκής και σιβηριανής καταγωγής που είχαν εισχωρήσει τόσο πολύ στο εσωτερικό της ευρασιατικής ηπείρου ώστε να αφήσουν τους τάφους τους στα βόρεια του Θιβέτ, στα ανατολικά της Κίνας.¹⁷

Για τον κουρσάρο, που περνάει το μεγαλύτερο και πιο σημαντικό κομμάτι του βίου του στο καράβι, το ενδιαίτημα στο οποίο θα καταλήξει απόμαχος πια δεν θα είναι παρά το καράβι του τελευταίου ταξιδιού του. Οι Λύκιοι ιδιαίτερα έναν τέτοιο τον

τρόπο ταφής έκριναν αντάξιο των τιμημένων νεκρών ναυτικών τους· αυτό φαίνεται με σαφήνεια να υποδηλώνουν οι σχήματος αναποδογυρισμένης βάρκας σκεπές των τάφων, που είναι σπαρμένες παντού κατά μήκος της λυκιάκης παραλιακής ζώνης. Πρόκειται, βεβαίως, για τάφους του 4ου κυρίως π.Χ. αιώνα με σκεπές όχι από ξύλο αλλά από πελεκημένο μονόλιθο. Το λεμβοειδές σχήμα τους όμως με τα καμπύλα πλευρά είναι τόσο σαφές, ώστε να μην αφήνει αμφιβολία ότι αποτελεί μίμηση βάρκας. Οι ύστερες τούτες πέτρινες «καραβοσκεπές» είναι προφανές ότι αποτελούν λιθοποιήσεις παλαιότερων ξύλινων κατασκευών, που η σαθρότητα του υλικού τους - εκτεθειμένου μάλιστα στις καιρικές συνθήκες - δεν τους επέτρεψε να επιβιώσουν. Το αναποδογυρισμένο σκάφος, ιερὸ κέλυφος αρχικά των τάφων των Λυκίων κουρσάρων, διαδόθηκε στο σύνολο των εξελληνισμένων «Λαών της Θάλασσας» ως ο νενομισμένος τρόπος ταφής των ηρώων τους - και ὅσων ήθελαν να τους μιμηθούν.¹⁸

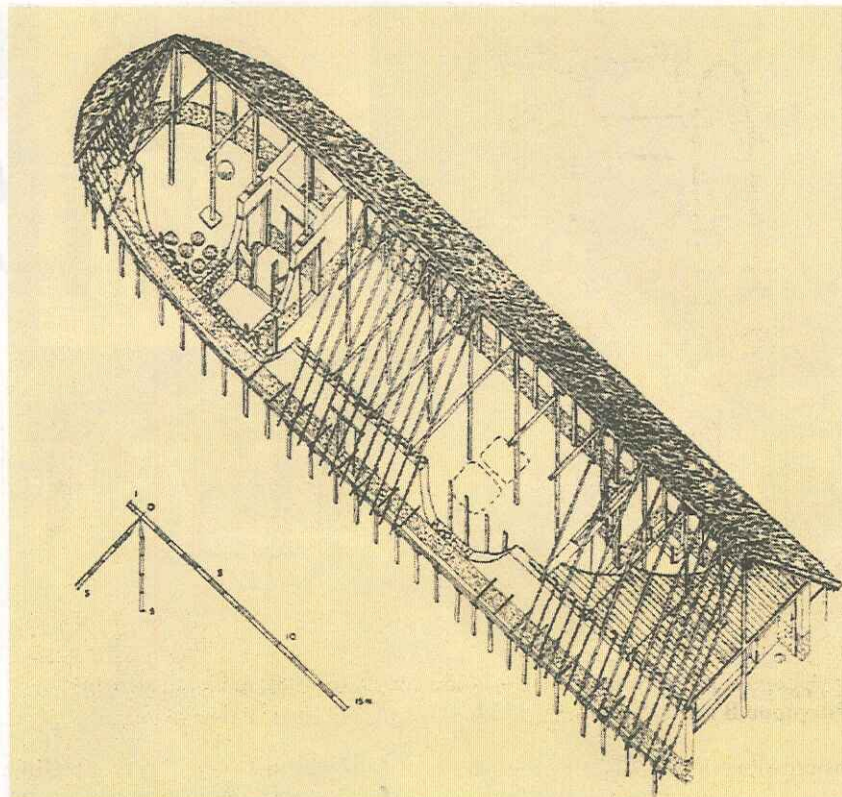
Αν ένας ταπεινός άνθρωπος σαν τον κωπηλάτη του Οδυσσέα Ελπήνορα απαιτεί να φυτευτεί πάνω στον τάφο του το κουπί που κρατούσε όσο ζούσε,¹⁹ ένας καπετάνιος/«βασιλιάς» των Λαών της Θάλασσας έχει κάθε δικαίωμα να σκεπαστεί με το σκαρί που διαφέντευε. Η πληθώρα ωσειδών θεμελίων της Πρωτογεωμετρικής περιόδου (1100-900 π.Χ.) στον

ελλαδικό χώρο, που μοιάζουν με αποτυπώματα αναποδογυρισμένων караβιών, προδίδει την προέλευσή τους. Η εντυπωσιακότερη και μία από τις αρχαιότερες τέτοια κατασκευή (10ος π.Χ. αι.) είναι ο «Τάφος του Ἡρωα» στο Λευκαντί της Εύβοιας. Το μέγεθός της (45x10 μ.), το ιδιαίτερα επίμηκες σχήμα της πέτρινης βάσης της με την τυφλή ωσειδή άκρη, οι προορισμένες για διρρηχτή σκεπή υποστηλώσεις, η έλλειψη ιχνών κατοίκησης, και κυρίως το γεγονός ότι αμέσως μετά την ταφή του ήρωα που έγινε με καθαρά ομηρικό τελετουργικό, το κτήριο συντηρήθηκε χωρίς να ξαναχρησιμοποιηθεί, αποτελούν αινίγματα. Αινίγματα που νομίζω πως βρίσκουν την απάντησή τους, αν δεχτούμε πως η λεμβοειδής πέτρινη κατασκευή ήταν στην πραγματικότητα η βάση πάνω στην οποία ακουμπούσε ως σκεπή το αναποδογυρισμένο πλοίο που θα ταξίδευε το νεκρό «βασιλιά»/καπετάνιο του στον ανεστραμμένο Κάτω Κόσμο. Αυτό επιπλέον εξηγεί μερικά ακόμη από τα άλλως ανεξήγητα χαρακτηριστικά της κατασκευής: το ότι, π.χ., η είσοδος δεν βρίσκεται σε μία από τις επιμήκεις πλευρές αλλά στην «πίσω» πλευρά, όπως και στα πλοία, το ότι το εσωτερικό χωρίζεται σε τρία διαμερίσματα, των οποίων οι αναλογίες βρίσκονται σε πλήρη αντιστοιχία με τα χωρίσματα της κοιλότητας του караβιου, το ότι οι θήκες για τα πιθάκια βρίσκονται σε θέσεις αντιστοιχίες με αυτές των караβιών και το ότι οι πάγκοι που εικάζεται πως υπήρχαν κατά μήκος του εσωτερικού των δύο πλευρικών τοιχωμάτων συμπίπτουν με τις θέσεις των κωπηλατών. Ακόμη και κατεύθυνση της «πλώρης» δεν φαίνεται τυχαία: δείχνει προς τα βορειοδυτικά, προς τα κει που κατά τον Όμηρο βρισκόταν η είσοδος του Κάτω Κόσμου. Το γεγονός ότι μαζί του θάφτηκαν για να τον συντροφεύουν και τα άλογά του και η γυναίκα του, που προφανώς θυσιάστηκε γι' αυτό τον σκοπό, δείχνει πως επρόκειτο για αρχηγό που τον τρέμαν όσο ζούσε και που ούτε μετά θάνατο θα διανοούνταν να παρακούσουν τις επιθυμίες του· αυτό που του ανήκε θα το έπαιρνε μαζί του. Τα κτερίσματα που συνόδευαν τον ήρωα και την γυναίκα του προέρχονταν από διαφορετικές μακρινές μεταξύ τους γωνιές της ανατολικής Μεσογείου, δείχνοντας άνθρωπο που είχε περάσει τη ζωή του οργώνοντας τα πελάγη ως πειρατής, μισθοφόρος, έμπορος ή, αναλόγως πε-

ριστάσεων, πότε το ένα και πότε το άλλο.

Ήταν, λοιπόν, ένας μεγάλος «βασιλιάς»/καραβοκύρης που σκεπάστηκε με το ίδιο του το πλοίο. Ένας θρύλος των θαλασσών που εν ζωή προκαλούσε δέος και που πεθαίνοντας ίσως λατρεύτηκε ως ημίθεος, όπως δείχνουν οι θυσίες που συνόδευσαν την ταφή του και η ευλάβεια με την οποία διατηρήθηκε ο τάφος του. Η θεοποίηση τέτοιων «διογενών» ηρώων λειτούργησε ως γέφυρα για το πέρασμα από τον «νήιο» τάφο στον «ναό». ²⁰ Μια παρόμοια σαν των «βασιλέων» της θάλασσας μεγαλοπρεπή σκεπή θα άξιζε να την έχει και το ιερό του θεού τους.

Μια τέτοια εξέλιξη στον τρόπο ζωής, ταφής και λατρείας των «αρχαιομεσαιωνικών» κουρσάρων της ανατολικής Μεσογείου θα μπορούσε να οδηγήσει στον χαρακτηρισμό «καραβίσκος», αρχικώς στα προσωρινά καταφύγια τους κάτω από τις βάρκες και στη συνέχεια στους τάφους και τα ιερά που έχτιζαν στα αγκυροβόλια και καταφύγια τους. Αν η μέχρι τώρα συλλογιστική μας είναι ισχυρή, η λέξη «ναός» για τον χαρακτηρισμό του ιερού θα πρέπει να έχει εισαχθεί στην ελληνική γλώσσα μετά την Εποχή του Χαλκού μαζί με τις κατασκευές του προαναφερόμενου τύπου. Και αφού η συνήθεια αυτής της ταφής ήταν αρχικώς λυκιακή, τόσο η κατασκευή τέτοιων ιερών όσο και ο (ελληνικός) όρος «ναός» θα πρέπει να συνδέθηκαν πρωτίστως με την κατεξοχήν θεότητα των Λυκίων και στη συνέχεια όλων των ελληνοποιημένων «Λαών της Θάλασσας», τον Απόλλωνα. Και πράγματι: όπως νομίζω πως θα φανεί στη συνέχεια, τόσο τα αρχαιολογικά όσο και τα φιλολογικά τεκμήρια αυτό ακριβώς δείχνουν. Τις πιο αποφασιστικές μαρτυρίες για карабоσκεπάστους ναούς – αρχικά μάλιστα του Απόλλωνα – θα τις βρούμε διάσπαρτες στα ελλαδικά αρχαιολογικά στρώματα της Γεωμετρικής Εποχής. Για την ακρίβεια, τις έχουμε ήδη προ πολλού ανακαλύψει, δεν είχαμε ακόμη βρει το βασικό κλειδί της ερμηνείας τους. Μετά την κατασκευή του Τάφου του Ήρωα στο Λευκαντί τα θεμέλια κατασκευών με τα δικά του χαρακτηριστικά πυκνώνουν στον ελλαδικό χώρο, μέχρις ότου στην αρχή των ιστορικών χρόνων δώσουν την θέση τους σε ορθογώνια κτίσματα. Το εντυπωσιακότερο όμως δεν είναι αυτό. Είναι το ότι οι δύο διαπιστω-

Κάτοψη του Τάφου του Ήρωα και της αφιδωτής ανάπλασής του. Το λεμβοειδές σχήμα των θεμελίων προδίδει την πηγή της έμπνευσής του.

μένα αρχαιότεροι ναοί του Απόλλωνα στον ελλαδικό χώρο (Θέρμο και Ερέτρια) φέρουν τα ίδια βασικά χαρακτηριστικά με αυτά του Τάφου του Ήρωα.

Κάτω από το δάπεδο του κλασικής αρχαιότητας ναού του Απόλλωνα στο Θέρμο ανασκάφηκαν τα θεμέλια ενός μακρόστενου κτηρίου (του «Μεγάλου Β»), το οποίο εικάζεται πως ήταν ο παλαιότερος ναός του ίδιου θεού. Το κτήριο το περιβάλλει μία ελλειψοειδής άλως πετρών (βάσεων περιστυλίου) σε σχήμα καραβιού, με το οποίο μοιάζουν ακόμη πιο έντονα τα θεμέλια του μάλλον προγενέστερου παρακείμενου «Μεγάλου Α». Τα πολλά ερωτηματικά που προκάλεσε αυτή η κατασκευή ²¹ νομίζω πως βρίσκουν την απάντησή τους στο αναποδογυρισμένο καράβι ή το ομοίωμά του που υπερκάλυπτε το ιερό του ναυτίλου θεού: στις βάσεις του περιστυλίου θα πρέπει να στηρίζονταν στα δοκάρια που κρατούσαν την προεξέχουσα κουπαστή της карабоσκεπής, ²² όπως συνέβαινε και με τον Τάφο του Ήρωα στο Λευκαντί. Θεμέλια μιας παρόμοιας λεμβόσχημης κατασκευής εντοπίστηκαν κάτω και από το ναό του Δαφνηφόρου Απόλλωνα στην Ερέτρια.

Επανεξετάζοντας την βασική εσωτερική δομή των ναών της ιστορικής αρχαιότητας (που την αντέγραψαν και οι χριστιανικοί ναοί που λειτούργησαν στα ίδια θεμέλια), δεν δυσκολευόμαστε να αναγνωρίσουμε

τους τρεις βασικούς χώρους του καραβιού, που έδωσε την αρχική έμπνευση: το μικρότερο πίσω μέρος, ο πρόναος, που στους χριστιανικούς ναούς χρησιμοποιούνταν ως γυναικωνίτης, το μεγάλο μεσαίο όπου τα θρανία των κωπηλατών κατέχουν οι (αρχικώς άνδρες) πιστοί, και το ωοειδές μικρό «άδυτο» του ιερούργου, που αντιστοιχεί στον κυβερνήτο του καπετάνιου.

Συνδυάζοντας τα προαναφερόμενα αρχαιολογικά στοιχεία με την πρώτη ελληνική φιλολογική μαρτυρία, τα ομηρικά έπη, μπορούμε, νομίζω, να ανιχνεύσουμε με μεγαλύτερη ασφάλεια το μονοπάτι που οδήγησε από την «νήα» στον «νήον». Δεν είναι τυχαίο το ότι η πρώτη εμφάνιση της λέξης «νήος» αφορά σε ιερό του Απόλλωνα. Πρόκειται για τον στίχο Α 39 της *Ιλιάδας*, όπου ο ιερέας του Απόλλωνα Χρύσης ζητώντας την συνδρομή του τού θυμίζει τι έχει κάνει ειδικά γι' αυτόν: «κάνε μου τούτη την πεθυμιά, αν κάποτε έχω θυσιάσει σε σένα παχιά μηριά ταύρων και γιδιών και αν ποτέ για σένα, *καρίεντ' ἐπὶ νηὸν ἔρεψα*».

Η ερμηνεία που έχει γενικώς επικρατήσει είναι «αν κάποτε σου στέγασα πανέμορφο ναό».

Στην απορία, γιατί η αναφορά γίνεται στην στέγαση μόνο, η απάντηση κάποιων ομηριστών ήταν ότι μέχρι τότε οι ναοί ήταν ακάλυπτοι. Φυσικά, αυτό είναι λάθος: πέρα από τα υπαίθρια ιερά, που πάντα υπήρ-

χαν, οι στεγασμένοι χώροι λατρείας ήταν συνήθεις σε όλο τον κόσμο από καταβολής ιερών. Μία προσεκτική ανάγνωση δείχνει πως ο Χρύσης δεν χαρακτηρίζει «νήον» τον οίκο του θεού συνολικά αλλά μόνο το συγκεκριμένο περίτεχνο «νήο-σχημο» είδος της στέγης του. Η λέξη «νήος» (=ναός) εδώ σημαίνει την «καραβίσια» σκεπή. Το πραγματικό νόημα του στίχου, συνεπώς, είναι:

«αν κάποτε σου έφτιαξα πανέμορφη βαρκοσκεπή».

Συνεκδοχικά, στη συνέχεια η ονομασία «ναός» πέρασε από το σκεπαστρό στο σύνολο τού έτσι στεγασμένου ιερού του Απόλλωνα. Αργότερα – ίσως μάλιστα σε μια εποχή που η βαρκοσκεπή είχε μετεξελιχθεί σε ευθεία δίρριχτη στέγη με αετώματα και δεν θύμιζε πια την αρχική πηγή έμπνευσής της – ο όρος επεκτάθηκε στους οίκους και των άλλων θεών. Το αρχαίο (8ος π.Χ. αι.) ομοίωμα ναού από την Περαχώρα με την δίρριχτη στέγη του κοίλη σαν τα πλευρά του καραβιού και την απέναντι από την είσοδο πλευρά του ωοειδή, δεν αφήνει καμία αμφιβολία για την απώτερη πηγή της έμπνευσής του. Κατ' αντιπαράθεση, θυμίζουμε ότι τα ανάκτορα της μυκηναϊκής εποχής, μέσα στα οποία λάβαιναν χώρα και ιεουργίες, είχαν οροφές επίπεδες ή ελαφρώς επικλινείς, όπως και τα περισσότερα άλλα σπουδαία κτίσματα εκείνου του καιρού.

Δεν είναι, λοιπόν, τυχαίο το ότι η λέξη «ναός» δεν εντοπίζεται στην Γραμμική Β και ότι στα έπη απαντάται μόνο μία φορά, με την προαναφερόμενη μάλιστα πολύ συγκεκριμένη έννοια: ο όρος γενικεύτηκε στους «σκοτεινούς χρόνους», όταν οι εξελληνισμένοι «Λαοί της Θάλασσας» καταλάγιασαν στις παραλιακές ζώνες της ανατολικής αρχαία Μεσογείου χτίζοντας παντού αυτού του τύπου τους ναούς πρωτίστως για τον «άρχηγέτη» τους Απόλλωνα.

Όσο για την καθαρώς γλωσσολογική πλευρά του ερωτήματος, πώς δηλαδή από την λέξη «ναός»/«νήος» προέκυψε η λέξη «ναός»/«νήος», δύο διαδρομές εκτιμώ ως πιθανές: η πρώτη, ότι προήλθε από ουσιαστικοποίηση του επιθέτου «ναύιος»/«νήιος» (ενν. οίκος ή τάφος)· η δεύτερη, ότι προέκυψε ευθέως ως (ανύπαρκτη ως τότε) αρσενική εκδοχή του ουσιαστικού «ναός» (ο «ναός»), ενδεχομένως γιατί συμβολικά το γυρισμένο «μπρούμυτα» καράβι θα έπρεπε να είναι αρσενικό, αφού το «ανάσκελο» ήταν εξ ορισμού θηλυκό

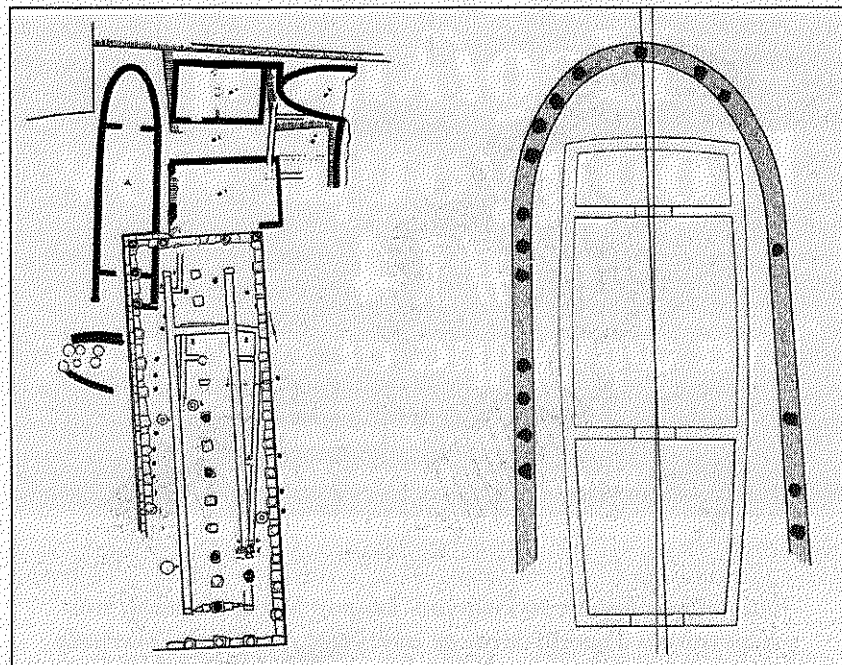
(η «ναῦς»). Η πρώτη εκδοχή ενισχύεται από τις παραλλαγές «ναϊός», που ανώνυμος σχολιαστής του Απολλώνιου του Ρόδιου αποδίδει σε αρχαιότερους,²³ και «νειός», που βρέθηκε σε επιγραφή της Σάμου²⁴ η συγγένεια των παραλλαγών αυτών με το μυκηναϊκό επίθετο *naviwo* είναι προφανής.

Μέσα σε αυτά τα πλαίσια τοποθετούμενος, ο στίχος Α 39 της *Ιλιάδας* συνιστά μία ακόμη ένδειξη για το ότι α) τα ομηρικά έπη ήταν στην πραγματικότητα σάνγκες των «Λαών της Θάλασσας», και β) ήταν περίπου σύγχρονα του Τάφου του Ήρωα του Λευκαντιού και των αρχαιότερων ναών του Απόλλωνα, και άρα η μνημειακή σύνθεσή τους συντελέστηκε στα μέσα των «Σκοτεινών Χρόνων». Τούτο περαιτέρω συνεπάγεται ότι η πρώτη καταγραφή τους έγινε σε προαλφαβητική γραφή, μάλλον σε απόγονο της Γραμμικής Α, που επιβίωσε ως γραφή του εμπορίου (σε αντίθεση με την Γραμμική Β, που εξυπηρέτούσε την ανακτορική γραφειοκρατία), όπως κατ' επανάληψη έχει υποστηρίξει με πληθώρα αλληλοσυνδεομένων αρχαιολογικών, γλωσσολογικών, ιστορικών και κοινωνιολογικών στοιχείων ο γράφων στο παρελθόν,²⁵ και θα συνεχίσει να το κάνει με πρόσθετα στοιχεία και επιχειρήματα από τούτην εδώ τη στήλη. ■

¹ Ευχαριστίες οφείλω στον αρχιτέκτονα καθηγητή Αρχαιολογίας Αλέξανδρο Γούναρη για τις πολύτιμες πληροφορίες που πρόθυμα έθεσε στην διάθεσή μου, στον καθηγητή Αρχαιολογίας Αλέξανδρο Μαζαράκη-Αινιάν για την ανταλλαγή ιδεών και πληροφοριών, στον συνταξιδιώτη στην Λυκία και στην αρχαία ιστορία καθηγητή του Ανοικτού Πανεπιστημίου Κύπρου Γεώργιο Δεληγιαννάκη, στους ειδικούς στην Γραμμική γραφή Β διδάκτορες Βασίλειο Πετράκη και Άγγελο Τσαγράκη για τις καίριες κατά καιρούς παρατηρήσεις τους, και στους διδάκτορες αρχαιολογίας Θωμά Κατσάρό και Χάρη Κοντελάκη για τις πάντα δημιουργικές παρεμβάσεις τους.

² «Ομιλούντα» ονόματα που περιέχουν την ρίζα «ναυ» είναι μάλλον συνήθη στις πινακίδες της Γραμμικής Β: *e-u-na-wo*, *o-ti-na-wo*, *o-ku-na-wo*, *na-u-si-ke-re[-we]*, και ασφαλώς όχι τυχαία παραπέμπουν σαφώς σε πλεούμενα και όχι σε ναούς (*Εύναος*, *Όρσίνανος*, *Ναυσικλής* και *Ωκύνανος*).

³ Όπως προκύπτει από τις πυκνές ανα-

Θέρμο: Αριστερά τα θεμέλια του Ναού του Απόλλωνα. Δεξιά: σχέδιο του Μεγάρου Β κατά Wesenberg, 1982.

φορές στους συναφείς όρους *i-je-ro* («ιέρως» = «ο ανήκων στο ιερό»), *i-je-re-u* («ιερεύς»), *i-je-re-ja* («ιέρεια») και *i-je-re-wi-jo* («ιέρημος»).

⁴ Βλ. **PY An 1281.2**, όπου αναφέρεται προσφορά «ἐπὶ τοῦ ἔδου» (*o-pi-e-de-i*) της θεάς. Θα πρέπει εξάλλου να εξεταστεί η πιθανότητα ο σαφώς θρησκευτικός τίτλος *e-da-e-u* (**PY Eb 495.1**, **Ep 613.1**, **Qa 1298**, **KN 958.2a**) να έχει την ίδια ρίζα και να σημαίνει «υπεύθυνος του ἔδου».

⁵ Βλ. λ. σε **F. Joppo**, *Diccionario Micénico I*, Μαδρίτη, 1993. Οι διαφωνίες ακόμη κρατούν.

⁶ Β. Πανταζής, «Βασιλείς» από την θάλασσα; από τους *qa-si-re-we* της Γραμμικής Β στους *pa-si-le-se* της Κύπρου, Αθήνα, 2009: 66-7.

⁷ Η βιβλιογραφία για τους «Λαούς της Θάλασσας» είναι τεράστια. Το έργο όμως της Nancy Sandars, *The Sea Peoples*, Λονδίνο 1978, ελλ. *Οι Λαοί της Θάλασσας*, μετ. Ελένης Αστερίου, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 2001, παραμένει ακόμη κλασικό.

⁸ Πινακίδα της Ρας Σάμρα 34.129. Για ανάλυσή της βλ. G. Lehmann, «Die Sikalaju – ein neues Zeugnis zu den “Seevölker”- Heerfahren in spätem 13. Jahrhundert v. Chr (RS 34.129)», *Ugarit-Forschungen* 11 (1979): 481-94.

⁹ Βλ. επ' αυτού κυρίως M. Wedde («War at sea: the Mycenaean and Early Iron Age oared galley», *Aegaeum* 19, 1999: 465-77 + εικ., και «The Mycenaean Galley in context: from fact to idée fixe», *Aegaeum* 25, 2005: 29-37), V. Petrakis («Ship Representations on Late Helladic III C Pictorial Pottery: Some Notes», *Inferno* 9, 2004: 23-9 και 2011, *ό.π.*) και P. Mountjoy («Mycenaean connec-

tions with the Near East in LH III C: Ships and Sea Peoples», *Aegaeum* 25, 2005: 423-7).

¹⁰ Για τον κεντρικό ρόλο της λατρείας του Απόλλωνα στον ελληνικό αποικισμό βλ. ιδίως το έργο του I. Malkin (ενδεικτικά): «The origins of the colonists of Syracuse: Apollo of Delos», *Kokalos* 30-1, 1984-1985: 53-5. «Apollo Archegetes and Sicily», *ASNP*, ser. 3, 16, 1986: 61-74. *Religion and colonisation in ancient Greece* (Studies in Greek and Roman Religion 3), Leiden, Brill, 1987. «Delphoi and the founding of social order in archaic Greece», *Metis* 4, 1989: 129-53.

¹¹ Ο Πολυδεύκης στο 1.12 του *Όνομαστικού* του χαρακτηρίζει «νεωποιούς» τους κατασκευαστές ναών (πρβλ. και 1.11), όπου επίσης χρησιμοποιεί το «νεωποιήσαι» για τις ανεγέρσεις ναών, ενώ στο 1.84 του ίδιου κειμένου «νεωποιούς» ονομάζει τους κατασκευαστές πλοίων.

¹² Στα ετυμολογικά τους λεξικά οι Chantraine, Frisk, Beekes (και Μπαμπινιώτης) συνδέουν μεν μεταξύ τους τις λέξεις «ναός» και «ναίω», που τις θεωρούν σκοτεινού ετύμου, δεν εξετάζουν όμως καν το ενδεχόμενο της σχέσης τους με τη λ. «ναῦς». Μία τέτοια υπόθεση ίσως θα την χαρακτήριζαν προϊόν επιφανειακής «παρηχητικής» ετυμολόγησης.

¹³ Βακχυλ. *Διθύρ.* 3.97.

¹⁴ Για οργανωμένα κατ' αυτό τον τρόπο στρατόπεδα Βίκινγκς βλ. H. Arbman, *The Vikings*, αγγλ. μετ. Λονδίνο 1961: 31 και P. Foote / D. Wilson, *The Viking Achievement*, Λονδίνο 1970: 267-72.

¹⁵ Γενικά για τον ενταφιασμό των Βίκινγκς σε καράβια βλ. H. Shetelig, «The Viking Graves in Great Britain and Ire-

land», *Acta Archaeologica* XVI: 1-55, P. Foote / D. Wilson, *ό.π.*: 406-14, F. Donald Logan, *Οι Βίκινγκς*, μετ. E. Αστερίου, εκδ. «Οδυσσέας», Αθήνα, 2007: 35-6.

¹⁶ H. Shetelig, *ό.π.*: 14-5.

¹⁷ Η πληροφορία από άρθρο του N. Wade στο *The New York Times*, που αναδημοσιεύθηκε στην *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία* της 28ης Μαρτίου 2010 με τίτλο «Οι μούμιες της Κίνας και τα μυστικά τους».

¹⁸ Αυτό θα μπορούσε αρχικά να συμβεί με τους παράκτιους στεριανούς, για τους οποίους οι θαλασσινοί αποτελούσαν αξιομίμητα πρότυπα. Πρβλ., π.χ., τα παραπονεμένα λόγια του αταξιδευτού μάστορα καραβιών από το τραγούδι του Κώστα Χατζή: «Σαν θα πεθάνω, βρε Γιωργή, / σαν θα σαλπάρω από τη γη, / βάλε στην κάσα μου πανιά, / δέσε της άλμπουρας σχοινιά, / πες πως ταξίδεψε κι' αυτός, / ο τυχερός, ο τυχερός!».

¹⁹ λ 77-8, μ 15.

²⁰ Μία διαδρομή από τους οίκους των μάλλον εδραίων τοπικών ηγετών προς τους οίκους των θεών επιχείρησε να ανιχνεύσει με την κλασική πλέον διατριβή του (*From Rulers' Dwellings to Temples. Architecture, Religion and Society in Early Iron Age Greece*, Jonserved 1997) ο Α. Μαζαράκης-Αινιάν.

²¹ Για λεπτομερή διαπραγμάτευσή τους βλ. Ι.Α. Παπαποστόλου, *Θέρμοσ. Το Μέγαρο Β και το πρώιμο ιερό*, Αρχ. Ετ. Αθηνών, 2008.

²² Από πρώτη άποψη πρόβλημα δημιουργεί το ότι οι πέτρες του περιστυλίου είναι μεταγενέστερες των θεμελίων του Μεγάρου (Παπαποστόλου, *ό.π.*: 93 κ.ε.). Δεδομένου όμως του ότι μία ξύλινη σκεπή φθιρείται πολύ πιο σύντομα από τα πέτρινα θεμέλια και κατά καιρούς πρέπει να αντικαθίσταται, η άλως των πλακών θα μπορούσε κάλλιστα να στηρίζει την προεξέχουσα καραβόμορφη σκεπή μιας υστερότερης φάσης λειτουργίας του ναού.

²³ *Σχόλ. σε Αργοναυτικά* 1085a: «Κλεινίας δέ φησι και τὸν ναόν ποτε οὕτως εἰρησθαι ναίον, διὰ τὸ ἐνναεῖν ἐν αὐτῷ τοὺς θεούς, ὃ ἔστιν οἰκεῖν».

²⁴ *Inscr. Sam.* IV^a.

²⁵ Βλ. ιδ. Β. Πανταζής, 1996, *Ομηρική Γεωγραφία και Ομηρική Εποχή I, Ο Εξομηρισμός της αρχαίας Ελλάδας και το πρόβλημα των Μυκηναίων*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, κεφ. 11: 390 κ.ε., και «Πόσο σκοτεινός ήταν ο "Αρχαιοελληνικός Μεσαίωνας";», *The Books' Journal* 31, 2013: 72-6, όπου και περαιτέρω αναφορές.